

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
Київська духовна академія і семінарія
ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ СПАДЩИНИ НОВОМУЧЕНИКІВ
І СПОВІДНИКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

ЦЕРКВА МУЧЕНИКІВ: ГОНІННЯ НА ВІРУ ТА ЦЕРКВУ У ХХ СТОЛІТТІ

*Матеріали Міжнародної наукової конференції
(6–7 лютого 2020 р., Свята Успенська
Киево-Печерська Лавра)*

Видавничий відділ
Української Православної Церкви
Київ
2020

ББК 86.372
Ц44

*Рекомендовано до друку
Рецензійною комісією Української Православної Церкви
ВВ 01-20-08-31*

*Видання здійснено за сприяння
Керуючого справами Української Православної Церкви
митрополита Бориспільського і Броварського
АНТОНІЯ*

Ц44 Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у XX столітті :
матеріали Міжнар. наук. конф. (К., 6–7 лютого 2020 р.) / упоряд. С. В. Шумило ; відп. ред. прот. В. Савельєв. — К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2020. — 616 с. : іл.
ISBN 978-966-2371-61-1

У збірнику вміщено матеріали Міжнародної наукової конференції «Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у XX столітті», яка відбулася в Київській духовній академії 6–7 лютого 2020 р.

У представлених матеріалах відомі історики, богослови та дослідники на основі маловідомих архівних джерел досліджують факти гонінь і репресій радянської влади проти православних ієрархів, духовенства й вірних, описують подвиги святих новомучеників і сповідників Православної Церкви, які постраждали у XX столітті від безбожного комуністичного режиму.

Для фахівців з історії Церкви та репресивної політики радянської влади, священнослужителів і всіх, хто цікавиться церковною історією.

© Центр вивчення спадщини новомучеників
і сповідників XX століття, 2020
© Видавничий відділ Української Православної
Церкви, 2020
© Київська духовна академія і семінарія, 2020

ISBN 978-966-2371-61-1

Закриття і знищення храмів та молитовних споруд у Кривому Розі під час хрущовської антирелігійної кампанії 1958–1964 рр.

Кривий Ріг — великий індустріальний центр України, центр Криворізького залізорудного басейну, який почав формуватися з 1881 р. Заснований як козацький зимівник, він розрісся на величезні простори — 126 км уздовж річок Інгулець і Саксагань, увібравши в себе велику кількість сіл і робітничих селищ, що розташувалися на поверхні рудоносного пласту. З 1996 р. Кривий Ріг — центр Криворізької єпархії Української Православної Церкви.

Ця розвідка є першою спробою з'ясувати на документальній базі релігійну ситуацію в місті в повоєнний період. В основі розвідки лежить аналіз документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) та Державного архіву Дніпропетровської області (м. Дніпро). Також у рамках статті вперше публікуються фото молитовних будинків, влаштованих віруючими замість зруйнованих храмів, що були виявлені в державних і сімейних архівах.

Серед попередніх робіт на цю тему можна навести низку краєзнавчих нарисів у криворізькій періодиці, що базуються, здебільшого, на спогадах старожилів¹. Серед документальних робіт, дотичних до теми, слід згадати пра-

¹ Стецюк В. Есть ли у города прошлое // Саксагань. 1991. № 1. С. 24; Якименко С. Кривбасс без креста // 95 квартал. 1995. № 21. С. 5; Борщова Є. Світло ікон Покровської церкви // Червоний гірник. 25 січня 2000. С. 4; Литвиненко Н. Місце, де молились наші діди! // Добрий вечір. 14 жовтня 2000. № 77; Яворський Л. Була на Вечірньому Куті церква // Саксагань. 2002. № 4; Туренко Г. Наше наследие // Свеча. 2005. № 1. С. 1–4; Охинченко А. Храм // Пульс. 11 декабря 2013. № 50 (283). С. 24; Його ж. Церковь Александра Невского // Звезда-4. Январь 2014. № 10 (1676). С. 39; Його ж. Протоиерей Михаил Иванович Лопатюк — настоятель церкви «Во имя Святого Николая Чудотворца» (1946–1960 годы) // Звезда-4. Ноябрь 2014. № 94 (1760). С. 38; Його ж. Священство Кривого Рога в годы антирелигиозной кампании. Звезда-4. Январь 2015. № 3 (1773). С. 21; Його ж. Духовный путь архимандрита Иосифа // Звезда-4. Февраль 2015. № 15 (1785). С. 22; Март 2015. № 21–22 (1791–1792). С. 45; Його ж. Слуги Божьи земли Криворожской // Звезда-4. Март 2015. № 21–22 (1791–1792). С. 45; Май 2015. № 37–38 (1807–1808). С. 45; Його ж. Диаконы милостию Божией... // Звезда-4. Май 2015. № 37–38 (1807–1808). С. 45; Июнь 2015. № 51–52 (1821–1822). С. 46; Його ж. Староста Божьего дома Максим Григорьевич Спильняк // Звезда-4. Ноябрь 2015. № 85–86 (1855–1856). С. 40; Ноябрь 2015. № 87–88 (1857–1858). С. 45; Його ж. Дмитрий Гражданинов — сын священномученика Николая Искровского // Звезда-4. 14 января 2016. № 2 (1876). С. 37.

ці старшого наукового співробітника Криворізького історико-краєзнавчого музею О.О. Мельника, що стосуються гонінь на Православ'я на Криворіжжі в 1920–1930 рр., а також деяких аспектів церковного життя в роки Другої світової війни². Крім того, загальна картина державно-церковних відносин на Дніпропетровщині в 1920–1970-х рр. окреслена в низці наукових статей³.

Підходячи до викладу теми цього дослідження, зазначимо, що до революції 1917 р. територія сучасного Кривого Рогу входила до складу двох губерній і, відповідно, єпархій: південна частина — до Херсонської, північна — до Катеринославської. У межах Херсонської єпархії діяло 7 храмів і молитовних будинків: м. Кривий Ріг — Миколаївський (1761, 1862), Різдво-Богородицький (1886), Покровський (1888) і Вознесенський (1905); с. Олександродар — Миколаївський (1873); с. Новий Кривий Ріг — Різдво-Богородицький (1888); ст. Довгинцеве — Олександро-Невський (1898)⁴. У межах Катеринославської єпархії діяло 4 храми й молитовні будинки: с. Веселі Терни — Архангело-Михайлівський (1806); рудн. Олександрівський — Олександро-Невський (1900); рудн. С.М. Колачевського — Сергіївський (1900); ст. Вечірній Кут — Миколаївський (1902)⁵. Таким чином, напередодні революції в межах сучасного Кривого Рогу діяло 11 церков.

Протягом 1920–30-х рр. усі храми були закриті, й чотири з них — зруйновані⁶. Але, незважаючи на це, віруючі знаходили можливість збиратися разом для молитви. У роки Другої світової війни, коли окупаційна влада намагалася заручитися підтримкою місцевого населення, церковне життя знову вийшло з підпілля. За даними на 1944 р., коли Кривий Ріг було визволено, у межах міста діяли такі релігійні громади з храмами й молитовними будинками: м. Кривий Ріг — Різдво-Богородицька (1941), Вознесенська (1942), Петро-Павлівська (1942), Покровська (1941); с. Довгинцеве — Олександрівська (1941); рудн. Жовтневий (ст. Вечірній Кут) — Миколаївська (1942); рудн. Червоногвардійський (колишній Олександрівський) — Олександрівська (1942);

² Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920–1930): Збірн. док. і мат. / упор. О.О. Мельник. Кривий Ріг, 2005; Мельник А.А. Криворожье: в пламени войны (1941–1944). Кривой Рог, 2014. С. 95–98.

³ Бойко О. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1920–1930-ті роки // Реабілітовані історією: у 27 т. Дніпропетровська область: у 2 кн. Кн. 1. Дн., 2008. С. 743–762; Шевченко А. Дніпропетровська єпархія РПЦ наприкінці 1950-х — на початку 1970-х років: відносини з державою та внутрішнє життя // Реабілітовані історією... Кн. 1. С. 826–840; Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: зб. ст.: у 5 т. Т. 2: Держава та Церква на Дніпропетровщині у 1920-х — на початку 1970-х років. Дн., 2014; Киструська Н.В., Шумейко О.В. Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області) // Архіви України. 2017. № 3–4. С. 42–49.

⁴ Справочная книга Херсонской епархии. Одесса, 1906. С. 204–209, 222–223.

⁵ Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. Екатеринослав, 1914. С. 153, 157–158; Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 99–99 зв.

⁶ Зруйновані були такі храми: м. Кривий Ріг — Миколаївський і Вознесенський, с. Веселі Терни — Архангело-Михайлівський, рудн. С.М. Колачевського — Сергіївський. Див.: Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т. 1. Кривий Ріг, 2007. С. 146, 204, 424.

с. Веселі Терни — Архістратиго-Михайлівська (1941); с. Олександродар - Миколаївська (1941); с. Новий Кривий Ріг — Різдово-Богородицька (1941) 25 жовтня 1944 р. з автокефалії приєдналася Миколаївська громада Кривого Рогу (1942)⁸.

Отже, протягом війни в межах сучасного міста відродилася дореволюційна кількість православних громад — 11. Щоправда, не відновилася Сергіївська парафія на рудн. Леніна (колишньому Колачевського), але утворилася нова громада на Соцмісті — Петро-Павлівська. У 1945 р. її перенесли в с. Зелене місто, і вона існувала вже як Свято-Троїцька⁹. 6 із 11 парафій відновилися в історичних церковних спорудах, решта облаштувала молитовні будинки, часто досить далеко від історичного місця. Власне з цими громадами влада й розгорнула боротьбу під час чергової антирелігійної кампанії за правління М. С. Хрущова. Нижче ми коротко розглянемо кожний випадок окремо в хронологічному порядку закриття храмів, а далі спробуємо змалювати загальну картину цього процесу.

Свято-Троїцький молитовний будинок (село Зелене місто)

18–20 листопада 1959 р. при виїзді на місце уповноваженим було встановлено, що замість глинобитного будинку, придбаного в 1945 р., площею 34 м² та місткістю до 150 осіб, громада в 1956 р. без дозволу збудувала шкільно-колитний будинок площею 100,5 м², який вміщував до 400 осіб. Виявилось також, що громада була слабкою, не мала зареєстрованої церковної ради та церковного старости, а за словами священника і псаломщика, по неділях на службу приходили лише 10–15 чоловік, здебільшого бабусі. Тож уповноважений ініціював зняття громади з реєстрації за самовільне будівництво та як зайву, за наявності ще 10 діючих церков¹⁰. Рада у справах РПЦ дозволила закрити громаду 21 грудня 1959 р. як таку, що сама розпалася¹¹. Останнім настоятелем був священник Петро Крайній, який служив на парафії з 9 лютого 1959 р.¹²

Миколаївська церква (рудн. Жовтневий, ст. Вечірній Кут)

Адміністрація рудоуправління ім. Комінтерну звернулася з клопотанням про знесення церкви, мотивуючи це тим, що вона розташовувалася в районі видобутку залізної руди. Щоби вести роботи відкритим способом уже було знесено кілька магазинів, майстерень та інших споруд. На зава

⁷ Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 3–3 зв., 9 зв. — 10.

⁸ Там само. Спр. 9. Арк. 109; Оп. 2. Спр. 28. Арк. 9.

⁹ Там само. Спр. 2. Арк. 202.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 184–185; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 70–71.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 193; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 72.

¹² ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 15.

ді залишалася лише церква, яка була за 35–45 метрів від контурів кар'єру, тобто в зоні розльоту при вибухових роботах¹⁵. Рішення про її знесення були ухвалені Криворізькою міською (5 січня 1960 р.) та Дніпропетровською обласною (5 лютого 1960 р.) радами¹⁴. Тож 29 лютого 1960 р. Рада у справах РПЦ погодилася на розібрання церкви й надала громаді право підшукати нове приміщення на правах оренди¹⁵. Однак цього зробити не вдалося. Крім того, у березні 1960 р. помер настоятель храму протоієрей Михайло Лопатюк, а другий священник — ієрей Миколай Ангелов — перейшов до молитовного будинку Різдва Богородиці, не маючи постійного місця для служіння. Таким чином, 28 травня 1960 р. вже саму громаду пропонувалося зняти з реєстрації як самоліквідовану¹⁶. Дозвіл на це був наданий Радою в справах РПЦ 4 червня 1960 р.¹⁷

Олександр-Невська церква (рудн. Червоногвардійський / Рози Люксембург)

Керівництво рудника та шахтний комітет профспілки звернулися з вимогою повернути приміщення церкви руднику, вказуючи на потребу робітників у спортивному залі. Справа полягала в тому, що до війни будівля була капітально переобладнана під спортзал і перебувала на балансі рудника, але під час німецької окупації релігійна громада самовільно зайняла споруду і відтоді утримувала її¹⁸. Це клопотання було підтримане рішеннями Криворізької міської (5 квітня 1960 р.)¹⁹ та Дніпропетровської обласної (19 квітня 1960 р.)²⁰ рад. 14 червня 1960 р. з вилученням приміщення погодилася Рада в справах РПЦ, надавши право громаді підшукати нове²¹. Зробити останнє виявилось неможливим, тому священник перейшов на інше місце, а віруючі почали обслуговуватися священником сусідньої парафії. Тож 2 вересня 1960 р. уповноважений клопотався вже про зняття громади з реєстрації як такої, що не має приміщення для молитовних цілей²². Рада в справах РПЦ дала свій дозвіл 13 вересня 1960 р.²³ Останнім настоятелем був священник Борис Марко, який служив на парафії з грудня 1956 р.²⁴

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 435–436.

¹⁴ Там само. Арк. 434, 435–436.

¹⁵ Там само. Арк. 431.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 439; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 90.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 437; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 91.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 466, 524; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 93, 100.

¹⁹ ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 94.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 401, 402, 467.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 464; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 96.

²² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 524; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 100.

²³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 512.

²⁴ ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 16.

Покровська церква (Кривий Ріг)

15 квітня 1960 р. Криворізька міська рада ухвалила рішення про відчуження 250 м² земельної ділянки, огорожі, житлового будинку, сараю з погребом та вбиральні на території церкви у зв'язку з будівництвом об'їзної дороги. Громада зобов'язувалася виселити мешканців до 1 червня 1960 р.²⁵ Уже 30 серпня 1960 р. дирекція Криворізького історико-краєзнавчого музею клопоталася про відкриття в місті музею історії релігії та атеїзму та просила надати для цього будівлю Покровської церкви. Вона розглядалася як найкращий варіант, оскільки розташовувалася в старому р-ні міста, віддаленому від основних культурно-просвітницьких установ, що мало би сприяти звільненню жителів від релігійних забобонів²⁶. Це клопотання було задоволене Криворізькою міською (14 вересня 1960 р.)²⁷ та Дніпропетровською обласною (27 вересня 1960 р.)²⁸ радами. Показово, що міська рада надавала громаді можливість підшукати нове приміщення, а обласна — одразу виносила рішення про зняття громади з реєстрації. На останній позиції стояв і уповноважений²⁹. Тож 19 листопада 1960 р. Рада у справах РПЦ погодилася вилучити церкву під музей і зняти громаду з реєстрації³⁰. Останнім настоятелем був священник Іван Стрельников, який служив на парафії з 24 червня 1959 р.³¹

Різдво-Богородицький молитовний будинок (Кривий Ріг)

4 квітня 1960 р. технічна комісія визнала молитовний будинок аварійним і таким, що загрожує життю віруючих. Він був закритий і намічений під знесення, а громаді надане право підібрати інший. Однак знайти нове приміщення не вдалось і парафія залишалася без богослужбового життя. Крім того, 6 лютого 1961 р. настоятель храму, він же і благочинний Криворізького благочиння, протоієрей Гавриїл Бандурко був знятий з реєстрації за порушення законодавства про культу. У зв'язку з цим уповноважений 8 лютого 1961 р. клопотався про зняття громади з реєстрації³². Цікавою є причина зняття з реєстрації настоятеля. Йому як благочинному ставилися за провину порушення з боку підвідомчого духовенства, але найбільше — інше. Довідавшись про закриття молитовного будинку через технічний стан, він здогадувався, що й саму громаду знімуть із реєстрації. Тому, щоби парафіяльні гроші не відійшли державі, він провів 50 тисяч рублів у касу Єпархіального управління, буцімто на свічки. Проте ця «махінація» була викрита за допомогою правля-

²⁵ ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 77.

²⁶ Там само. Арк. 79.

²⁷ Там само. Арк. 78.

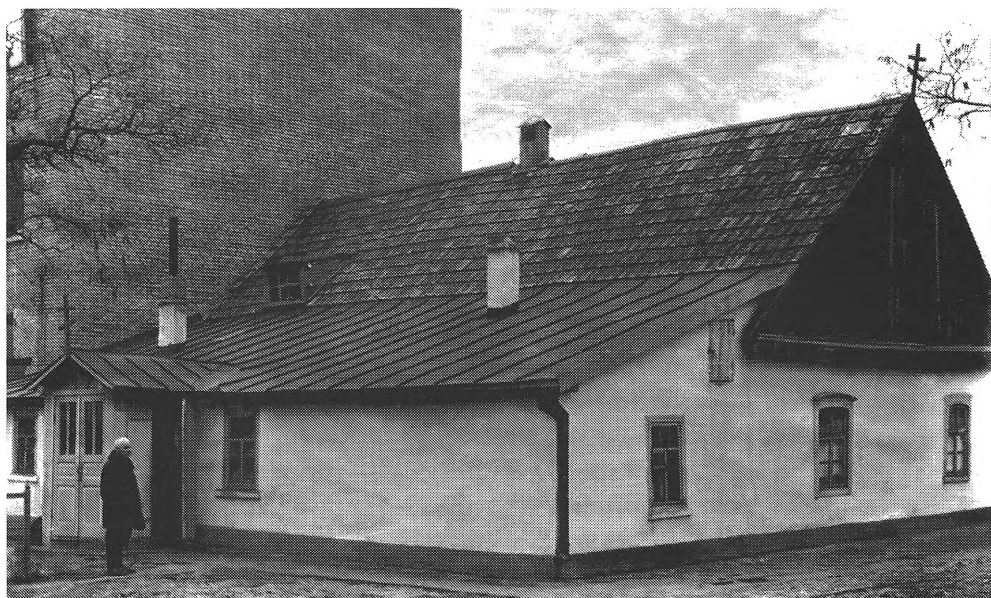
²⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 560; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 76.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 565; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 75.

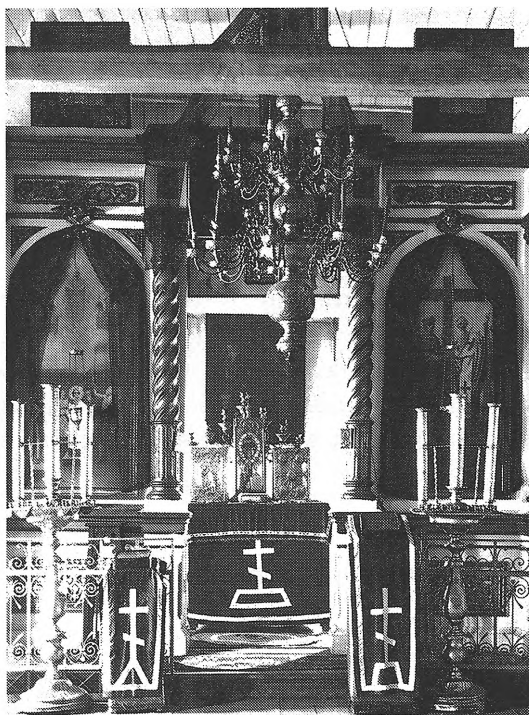
³⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 562; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 80.

³¹ ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 15.

³² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 54–55.

Іл. 1. Різдво-Богородицький молитовний будинок. Кривий Ріг. 1950-ті рр.
Сімейний архів Каракай Людмили Глібівни

Іл. 2. Інтер'єр Різдво-Богородицького молитовного будинку. Кривий Ріг.
1950-ті рр. Сімейний архів Каракай Людмили Глібівни

чого архієрея³³. Як наслідок, 23 лютого 1961 р. Рада у справах РПЦ дала дозвіл на зняття громади з реєстрації³⁴.

Миколаївський молитовний будинок (Кривий Ріг)

Уповноваженим було встановлено, що будинок, придбаний у 1948 р., розміром 24 м², був знесений, а на його місці в 1952 р. громада самовільно збудувала новий шлаколитний будинок, розміром 60 м², місткістю до 250 осіб. У вересні 1960 р. приміщення було закрито через невідповідність протипожежним нормам, і відтоді служба в ньому не проводилась. Натомість влада передбачала використовувати приміщення для культурно-побутових потреб. Оскільки нового будинку громада орендувати не змогла, 9 лютого 1961 р. уповноважений звернувся з клопотанням про зняття її з реєстрації³⁵, і відповідний дозвіл був наданий Радою в справах РПЦ 23 лютого 1961 р.³⁶ Останнім настоятелем був священник Олександр Заячковський (Заянчковський)³⁷, який служив на парафії з моменту її утворення в 1942 р.³⁸

Миколаївська церква (село Олександродар)

У травні 1960 р. настоятель храму священник Феодосій Соколов був знятий із реєстрації за те, що в селах Ковалівка й Новоселівка організував нелегальні молитовні будинки, де сповідав та причащав по 50–60 чоловік віруючих, і серед них — дітей. За це він був також виключений із кліру Дніпропетровської єпархії³⁹. Оскільки нового священника призначено не було, богослужіння в церкві не проводилися. Водночас місцева влада нагадала, що до війни церква була переобладнана під клуб, але за німецької окупації її «захопили церковники», і підняла питання про повернення «свого» приміщення для задоволення культурно-побутових потреб селища. Згідно з цим, уповноважений 10 лютого 1961 р. ініціював зняття громади з реєстрації⁴⁰, а вже 23 лютого 1961 р. Радою в справах РПЦ⁴¹ на це був наданий дозвіл.

Різдво-Богородицький молитовний будинок (село Новий Кривий Ріг)

13 січня 1960 р. були зняті з реєстрації настоятель храму священник Пантелеймон Євзгор (Єзгор) і весь склад церковної ради за порушення законодавства, виявлене групою сприяння уповноваженому. Воно полягало в тому, що священник із радою продали частину церковного майна, яке належало

³³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 241. Арк. 40; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 12.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 51.

³⁵ Там само. Арк. 57–58.

³⁶ Там само. Арк. 51.

³⁷ ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 17.

³⁸ Там само. Спр. 28. Арк. 9.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 241. Арк. 59.

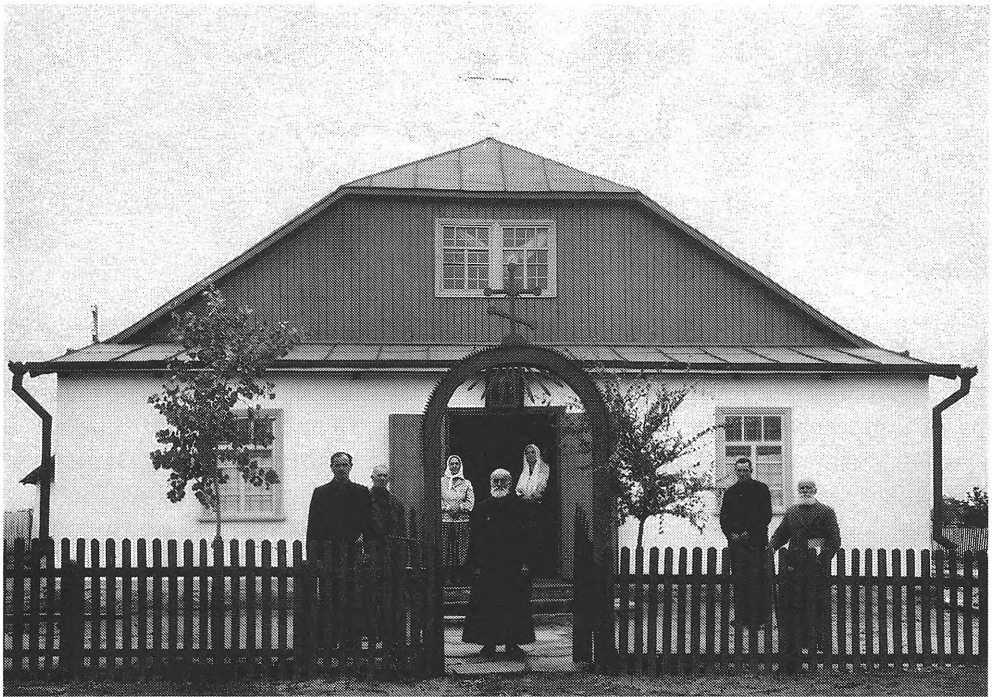
⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 60–62; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 106–108.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 51.

державі (це були рушники з молитовного будинку), а також на орендних умовах організували хрестильню на приватній квартирі, де нелегально хрестили дітей⁴². У висновку уповноваженого від 24 лютого 1961 р. зазначалося, що до 1958 р. громада взагалі не мала постійного священника, а в селищі проживала переважно робітнича молодь, яка Церквою не цікавиться. До того ж і священник (очевидно, після зняття з реєстрації) жалівся, що він «громаді не потрібен». Також нагадувалося, що до війни церковне приміщення було обладнане під клуб, тому Криворізька міська рада клопоталася про його «цільове» використання. Таким чином робився висновок, що громаду треба зняти з реєстрації як таку, що сама розпалася⁴³. Дозвіл на це Рада у справах РПЦ дала 9 березня 1961 р.⁴⁴

Архангело-Михайлівський молитовний будинок (село Веселі Терни)

6 жовтня 1960 р. (за іншим повідомленням — у серпні 1960 р.⁴⁵) настоятель храму священник Миколай Головань був знятий із реєстрації за систе-

Іл. 3. Архангело-Михайлівський молитовний будинок с. Веселі Терни.
22 жовтня 1955 р. Сімейний архів Каракай Людмили Глібівни

⁴² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 241. Арк. 50; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 22.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 74–75; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 110–111.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 69.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 98; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 103.

Іл. 4. Інтер'єр Архангело-Михайлівського молитовного будинку с. Веселі Терни.
22 жовтня 1955 р. Сімейний архів Каракай Людмили Глібівни

матичну організацію «демонстрацій» під час поховань, а також повчань із закликами активніше відвідувати церкву, сповідатися, причащатися, вінчатися та хрестити дітей. Крім того, після закриття Тихвінського жіночого монастиря в Дніпропетровську, коли всім священникам було заборонено приймати до себе монахинь, він прийняв двох черниць як просфорниць і псаломщиць. Також йому інкримінувалося ухилення від сплати податку на прибуток⁴⁶. Отже, через відсутність священника, богослужіння в парафії не проводилися, релігійна активність знизилася, дій для призначення нового священника не робилося, а церковна рада і двадцятка розпалися. У зв'язку з цим 13 березня 1961 р. уповноважений клопотався про зняття громади з реєстрації, вказуючи, що приміщення буде використовуватися як спортзал середньої школи⁴⁷. 10 листопада 1961 р. Рада в справах РПЦ дала на це свій дозвіл⁴⁸.

Олександрo-Невський молитовний будинок (село Довгинцеве)

У грудні 1961 р. священник залишив службу і виїхав до Каховки, де став працювати слюсарем на заводі. Після того богослужінь у парафії не було,

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 241. Арк. 64–65.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 98; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 103.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 130.

Іл. 5. Олександро-Невський молитовний будинок с. Довгинцеве.
10 листопада 1962 р. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 126

і громада розпалася⁴⁹. 6 лютого 1962 р. церковний староста З. Ф. Крипак написав заяву про те, що складає свої обов'язки, і вона одразу ж була прийнята уповноваженим⁵⁰. Після зняття громади з реєстрації планувалося використовувати приміщення під дитячий садок. Відповідні рішення були ухвалені Дзержинською районною (5 вересня 1962 р.), Криворізькою міською (15 вересня 1962 р.)⁵¹ та Дніпропетровською обласною (24 жовтня 1962 р.)⁵² радами. Дозвіл зняти громаду з реєстрації як таку, що припинила свою діяльність, було надано Радою в справах РПЦ 28 листопада 1962 р.⁵³ Останнім настоятелем був священник Миколай Липко⁵⁴.

⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 125; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 84.

⁵⁰ ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 85.

⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 122, 124; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 86.

⁵² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 123.

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 119; ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 87.

⁵⁴ ДАДО. Ф. 6464. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 16.

Отже, на кінець 1962 р. на все велике місто залишилася лише одна православна громада з одинадцяти — при Вознесенському молитовному будинку на ст. Мудрьона, рудн. Дзержинського.

Аналізуючи процес ліквідації громад, можемо визначити два шляхи, якими влада це робила. Перший шлях — претензії до споруд, які використовувалися для молитовних цілей. Це могло бути самовільне будівництво, незадовільний технічний стан, невідповідність протипожежним нормам, незаконне захоплення, незадовільне утримання та нецільове використання, перспектива більш доцільного використання, перешкоджання виробничому процесу або благоустрою міста. При цьому, коли церковна споруда вилучалася, релігійна громада не ліквідовувалася, — їй надавали право знайти собі інше приміщення на правах оренди (попри те, що більшість конфіскованих будівель перебували у власності парафій). Інша справа, що цього не давали зробити. Згодом відсутність молитовного приміщення ставала підставою для ліквідації громади. Таким чином були ліквідовані 6 громад: Свято-Троїцька (Зелене місто), Миколаївська (Вечірній Кут), Олександрівська (Червоногвардійський), Покровська, Різдво-Богородицька та Миколаївська (Кривий Ріг).

Другий шлях — усунення або зняття з реєстрації священника. При цьому влада відмовлялася поновлювати священника або перешкоджала призна-

*Іл. 6. Вознесенський молитовний будинок на ст. Мудрьона. 1950–1960-ті рр.
Із зібрання Охінченка Анатолія Федоровича*

Іл. 7. Інтер'єр Вознесенського молитовного будинку на ст. Мудр'юна.
1950–1960-ті рр. Із зібрання Охінченка Анатолія Федоровича

ченню нового. Також провокувалися різного роду чвари в середині парафії. Виходило, що молитовне приміщення існувало, а молитовного життя не було. Відповідно, громада знімалася з реєстрації як така, що розпалася, а споруду починали використовувати для інших цілей. Так були ліквідовані 4 громади: Миколаївська (Олександродар), Різдво-Богородицька (Новий Кривий Ріг), Архангело-Михайлівська (Веселі Терни) та Олександро-Невська (Довгинцеве). У деяких випадках обидва способи поєднувалися.

Динаміка зняття громад із реєстрації була такою: 1959 р. — 1, 1960 р. — 3, 1961 р. — 5, 1962 р. — 1. Цей період припав на служіння митрополита Гурія (Єгорова) — архієпископа Дніпропетровського й Запорізького з 19 жовтня 1955 р. до 21 травня 1959 р., згодом — митрополита Сімферопольського і Кримського (з 14 листопада 1961 р. до 12 липня 1965 р.), митрополита Іоасафа (Лелюхіна) — єпископа Дніпропетровського й Запорізького з 21 травня 1959 р. до 14 серпня 1961 р. та архієпископа Аліпія (Хотовицького) — єпископа Дніпропетровського й Запорізького з 14 серпня по 14 листопада 1961 р.⁵⁵

⁵⁵ Галкин А.К. Гурий (Егоров) // Православная энциклопедия. Т. 13. М.: ЦНЦ ПЭ, 2007. С. 473–475; Никитин Д.Н. Иоасаф (Лелюхин) // Там же. Т. 25. М.: ЦНЦ ПЭ, 2011. С. 196–197; Алипий (Хотовицкий Антоний Антонович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Х., 2009. С. 68–69.

Але справжнім володарем ситуації був уповноважений у справах Руської Православної Церкви по Дніпропетровській області підполковник державної безпеки Яків Андрійович Дніпровський (січень 1958 р. — травень 1963 р.)⁵⁶. Саме він був провідником хрущовської антирелігійної кампанії в регіоні.

Загалом процес боротьби з Церквою виглядав так, ніби вмирання релігійного життя відбувалося природним шляхом. В аналізованих висновках уповноважений зазначав, що народ уже не цікавиться Церквою, більш освічений і менш забобонний. За кожної нагоди наголошувалася масово-роз'яснювальна та культурно-виховна робота серед населення з науково-атеїстичною пропагандою, яка сприяла відходу від Церкви. Зокрема, 20–27 січня 1961 р. в місті був проведений тиждень атеїзму, протягом якого за планом відбулося 1115 різноманітних заходів, а саме: 716 лекцій, 250 кінокартин, 73 вечори відповідей і запитань, 20 читацьких конференцій, 17 літературних вечорів, 15 днів науки і 8 зборів віруючих. Усі заходи щоденно висвітлювалися в стінній, заводській та міській періодичній пресі⁵⁷. У кожному висновку зняття громади з реєстрації мотивувалося упорядкуванням дислокації церков та молитовних будинків, при тому що керуючий єпархією був «згодний» і «не заперечував». А тим, хто з якихось причин ще залишався релігійним, пропонувалася розгалужена система трамвайного, тролейбусного й автобусного сполучення, що дозволяла дістатися до потрібної церкви.

Проте, навіть побіжне знайомство з архівними матеріалами дозволяє стверджувати, що в більшості випадків віруючі боролися за збереження своїх храмів і громад, всупереч тій картині, яка постає у висновках уповноваженого. Але їхній аналіз потребує окремої наукової розвідки. Показово, що між вилученням церковної споруди і зняттям громади з реєстрації, тобто коли віруючі мали знайти нове приміщення, проходив певний час, іноді досить довгий. У парафіях Миколаївській (Вечірній Кут) та Олександро-Невській (Червоногвардійський) — 3 міс., Миколаївській (Кривий Ріг) — 6 міс., Різдво-Богородицькій (Кривий Ріг) — 11 міс. Так само, між зняттям із реєстрації священника і зняттям із реєстрації громади, коли міг бути призначений новий або поновлений старий священник, у парафіях: Миколаївській (Олександродар) — 10 міс., Різдво-Богородицькій (Новий Кривий Ріг) — 14 міс., Архангело-Михайлівській (Веселі Терни) — 11–15 міс., Олександро-Невській (Довгинцеве) — 12 міс. Можна лише уявити напругу та драматизм цих днів для тих, хто боровся за існування своєї громади.

Довідка від 25 грудня 1961 р. дає уявлення про те, як використовувалися закриті храми й молитовні будинки: Свято-Троїцький (Зелене місто) — магазин, Миколаївський (Вечірній Кут) — знесений, Олександро-Невський (Рози Люксембург) — спортзал, Покровський (Кривий Ріг) — музей, Різдво-Богородицький (Кривий Ріг) — магазин, Миколаївський (Кривий Ріг) — дитячі яс-

⁵⁶ Петров Н. В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954: Справочник. М., 2010. С. 338.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 54–55, 57–58, 60–62.

ла, Миколаївський (Олександродар) — клуб, Різдво-Богородицький (Новий Кривий Ріг) — магазин, Архангело-Михайлівський (Веселі Терни) — клуб⁵⁸. В Олександро-Невському молитовному будинку (Довгинцеве) розмістилася бібліотека⁵⁹.

Аналіз наведених даних демонструє невідповідність декларацій уповноваженого реальному стану речей. Зокрема, Різдво-Богородицький молитовний будинок у Кривому Розі був закритий як аварійний, і його планували знести. Але в довідці він фігурує як магазин. Тож насправді він не був аварійний, проте його конче необхідно було закрити. Цей випадок був принципово показовим, оскільки молитовний будинок функціонував як соборний храм у благочинні. Так само Покровська церква Кривого Рогу. Після закриття під музей з неї зняли хрести й куполи, і так під приводом ремонту вона простояла до 15 квітня 1964 р., коли була висаджена в повітря⁶⁰. Недовго стояла й переобладнана Олександро-Невська церква на рудн. Розі Люксембург: її було знищено того ж 1964 р.⁶¹

З чотирьох типових храмів цього періоду в дуже пошкодженому вигляді збереглася лише Миколаївська церква в Олександродарі (нині — Рахманівка), яка знову використовується віруючими з 1994 р. Стосовно молитовних будинків, то вони також були знесені. Збереглася лише історична будівля Різдво-Богородицького молитовного будинку в Новому Кривому Розі (нині — р-н Південного гірничо-збагачувального комбінату). Туди в 1967 р. було переведено Вознесенську громаду зі ст. Мудрьона⁶², якнайдалі від центру міста.

На завершення треба сказати, що розбудова церковного життя в Кривому Розі у військовий і післявоєнний періоди перед хрущовськими гоніннями була свідченням того, що попри репресії 1920–1930-х рр., православна віра залишалася глибоко в серці нашого народу, який за першої ж нагоди відновлював богослужіння та церковні споруди. Те саме можна сказати і про подальші десятиліття аж до сьогодні. Підтвердженням може бути динаміка храмовбудівництва в Кривому Розі. З кінця 1962 р. тут діяв лише один молитовний будинок, а станом на 1996 р., коли утворилася Криворізька єпархія, було 6 церков. Сьогодні в місті діють 63 храми і два монастирі.

⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 127.

⁵⁹ Там само. Спр. 435. Арк. 130.

⁶⁰ Митрофан (Божко), ієрод., Охинченко А. Ф. Покровская церковь на Карнаватке (1884–1964–1999–2014): Исторический очерк. Кривой Рог, 2016. С. 37–40.

⁶¹ Мельник О. О., Балабанов С. В. Историческая энциклопедия Криворіжжя. С. 476.

⁶² Там само. С. 572.